

MIEJSCA PAMIĘCI NARODOWEJ
PROGRAM WYCIECZEK EDUKACYJNYCH
DLA DZIECI I MŁODZIEŻY

PODRÓŻE HISTORYCZNO-KULTUROWE W CZASIE I PRZESTRZENI

Znajomość Ojczyzny i jej dziejów jest zarówno obowiązkiem jak i wartością, którą ciągle, na nowo, powinna odkrywać szkoła. Odnajdywanie owej wartości jest chlubnym kontynuowaniem tradycji polskiej szkoły, która będąc wierna narodowej spuściźnie, przekazywała solidną wiedzę, kształtowała świadomość narodową i obywatelską, szacunek dla dobra wspólnego jakim jest dziedzictwo wspólnoty narodowej i państwowej zbudowanej w minionych stuleciach, a co za tym idzie - wychowywała w poczuciu patriotyzmu. Tę tradycję mamy dziś chronić i przekazać dzieciom i młodzieży.

Niniejsza koncepcja wycieczek edukacyjnych do miejsc pamięci narodowej stanowi także element programu tzw. polityki edukacji historycznej na którą postawiło, z udanymi efektami, wiele innych państw.

Znajomość Ojczyzny, jej historii i kultury to nie tylko książkowa wiedza o niej, ale i szeroko pojęte krajoznawstwo, a przede wszystkim - znajomość miejsc, które stanowią polskie sacrum. To pamięć, która tworzy tożsamość... Jest to obowiązek bycia w miejscach, które tworzyły i tworzą dziedzictwo narodowe. Program wycieczek edukacyjnych ma wspomóc w tym szkołę, zainspirować i zachęcić nauczycieli i uczniów do odwiedzania miejsc i obiektów „gdzie nasze serca i nasze dziedzictwo”.

Propozycje tematyczne mają w większości układ chronologiczno problemowy i wcale nie są zobowiązaniem do realizacji wycieczki monotematycznej, choć takie także mogą być podejmowane przez nauczycieli. Ustalając konkretny program podróży i zajęć szkoła może wybrać różne propozycje tak, by ich wieloaspektowość była atrakcyjnym walorem edukacyjnym. Opracowanie programu wycieczki do miejsc pamięci narodowej powinno być zawsze autorskim dziełem wielu osób (nauczyciela – organizatora, nauczycieli uczących różnych przedmiotów, uczniów, rodziców).

Organizacja wycieczek, których celem jest poznawanie Ojczyzny, wymaga starannego przygotowania, które należy rozpocząć na długo przed wyjazdem. Niezbędne jest, by w ustalaniu programu brali udział uczniowie i nauczyciele różnych przedmiotów nauczania. Zajęcia nie kończą się wraz z powrotem uczniów do szkoły i domu. Trwają nadal, bo ich owoce - wspomnienia, emocje i refleksje im towarzyszące, pozostaną w uczniach dłużej. Nie można tego zaprzepaścić. Toteż po powrocie do szkoły, na kolejnych lekcjach powinniśmy do nich nawiązywać, a także później często wracać. Formą podsumowania, wniosków i refleksji płynących z odwiedzenia danych miejsc mogą być rozmaite formy literacko graficzne (np. postery), które zaprezentowane społeczności szkolnej w widocznych miejscach – mogą stać się wizytówką zarówno działań szkolnych jak i promocją Polski.

Wycieczki do miejsc pamięci narodowej odległych od szkoły powinny być tak planowane, by w programie można było uwzględnić także inne miejsca, które warto odwiedzić po drodze. Pamiętać należy, że poznawanie Ojczyzny to nie tylko „bycie” w ważnych miejscach, ale także emocje i przeżycia im towarzyszące. To atmosfera i nastrój jaki wówczas wywołamy. Zostają one w pamięci i sercach uczniów.

Taki nastrój, zaciekawienie, doznania estetyczne oraz refleksje można również wywołać oglądając i doświadczając bogactwa i piękna polskich krajobrazów (ich elementów), zwracając jednocześnie uwagę na rozmaity sposób zagospodarowania ziemi oraz na zmieniające się, a czasem i ginące na naszych oczach krajobrazy kulturowe.

Ważne jest, by uczniowie przed wyjazdem na wycieczkę znali jej trasę, posiadali podstawową wiedzę o odwiedzanych miejscach, obiektach, poznawanych lub przywoływanych w pamięci bohaterach, mijanych i oglądanych krainach w kontekście geograficznym, historycznym, kulturowym. Najlepiej, gdy dzieje się to dzięki samodzielnemu poszukiwaniu, gromadzeniu i korzystaniu ze stosownej literatury oraz innych pomocy – przewodników, folderów, map, filmów, zdjęć itp.

W prezentowanej koncepcji edukacyjnej przedstawiono ważne miejsca pamięci narodowej - jako wybór, egzemplifikację wielu podobnych miejsc rozsianych na ziemiach polskich. Część z nich należy potraktować jako najważniejsze i obowiązkowe do odwiedzenia, inne natomiast jako swoiste przykłady miejsc ważnych, traktowanych

alternatywnie jako możliwych do zobaczenia. Ponadto możliwe jest uzupełnienie tej listy o miejsca, obiekty najważniejsze w danym terenie, regionie, a nawet miejscowości.

Wycieczki można realizować w całym cyklu szkolnej edukacji. Mogą powstawać projekty tras edukacyjnych dla różnych etapów nauczania uzupełnione tekstami źródłowymi, mapami, szkicami, itp. Tworzy to pole do twórczej pracy zarówno nauczycieli, młodzieży szkolnej jak i młodzieży zorganizowanej w organizacjach harcerskich, turystycznych, skupionej w stowarzyszeniach regionalnych, itp.

Zaplanowanie wycieczek powinno zawsze uwzględniać wiek ucznia, stopień rozwoju i przygotowania intelektualnego, emocjonalnego i sprawnościowego uczestników. Wycieczki do miejsc pamięci narodowej można i trzeba organizować już dla najmłodszych uczniów dostosowując trudy podróży do ich wieku. Przy czym w pierwszym rzędzie winno być to poznanie dziedzictwa przyrodniczo-historyczno-kulturowego własnej „małej Ojczyzny” oraz najbliższego regionu, poczynając od muzeów, izb pamięci, skansenów, obiektów zabytkowych, przyrodniczych, pomników i innych upamiętnień, kwater cmentarnych.

Podróże historyczno-kulturowe nie są formalnie propozycją nowatorską. Realizowali je wcześniej i realizują nauczyciele wielu przedmiotów.

Pragniemy jednak zwrócić tu uwagę na wycieczki szkolne jako interdyscyplinarną, wielowątkową oraz wielotematyczną formę edukacji patriotycznej i jednocześnie - jedną z najskuteczniejszych form wychowawczych.

Przedstawiona koncepcja podróży historyczno-kulturowych powinna ułatwić opracowanie programu wycieczki również w zakresie wyboru odpowiedniej formuły programowo-organizacyjnej, która stworzy klimat sprzyjający budzeniu postaw patriotycznych i emocjonalnemu przywiązaniu do własnej ziemi i jej dziedzictwa. Mogą to być np. popularne wśród młodzieży podróże „szlakiem Orlich Gniazd”, „szlakiem Piastowskim”, „szlakiem Mickiewiczowskim”, czy wycieczki monotematyczne, bądź interdyscyplinarne uwzględniające wątki historyczne i geograficzne, przyrodnicze, kulturowe, gospodarcze, itp.

Niewątpliwie odwiedzenie takiego miejsca jak Grób Nieznanego Żołnierza w Warszawie jest ważnym elementem procesu wychowania patriotycznego i nie powinno być absolwenta szkoły ponadgimnazjalnej, który w trakcie swojej edukacji nie stanąłby na

tym miejscu. Jednak przygotowanie do refleksji, jaka powinna towarzyszyć odwiedzającym to miejsce, mogą rozpocząć już uczniowie najmłodszych klas od składania kwiatów i zapalania zniczy na grobie partyzanta czy powstańca, który znajduje się na miejscowym cmentarzu lub w pobliskim lesie. Podobnie, jeżeli w wykazie wycieczek patriotycznych jest znane, ale bardzo odległe miejsce, a w pobliżu szkoły znajduje się inne, mniej znane, jednak lokalnie nawiązujące do wydarzeń historycznych, błędem byłoby pomijanie takich miejsc, szczególnie w odniesieniu do uczniów szkół podstawowych.

Podróże historyczno-kulturowe mają w procesie edukacji patriotycznej, wychowania obywatelskiego i kształtowania miłości Ojczyzny budzić nastroje, sentymeny, uczucia dumy z narodowych wartości, pomagać utożsamiać się z tymi, którzy niejednokrotnie - mówiąc językiem Jana Pawła II – tę miłość do Polski n a d p ł a c i l i s a m y m s o b ą. Ich groby, pomniki, znaki upamiętnienia są niemal w każdym miejscu. Jeżeli tam, z własnej woli zapalimy znicz, to będziemy wiedzieć dlaczego na płycie warszawskiego Grobu Nieznanego Żołnierza reprezentanci Państwa, przedstawiciele Narodu oraz Weterani i Wojsko składają kwiaty i oddają hołd spoczywającemu tam Bezimiennemu Bojownikowi o Wolność.

Szkoła polska winna przekazywać swoim wychowankom obowiązek troski o dziedzictwo własnej przeszłości i umacniać w nich poczucie tożsamości. Z tej powinności nic nie może jej zwolnić. Elementem tej powinności jest prezentowana koncepcja podróży historyczno-kulturowych po naszej Ojczyźnie i szukanie oraz rozpoznawanie wraz z uczniami ukrytego w niej skarbu – piękna i dobra. Także - uświadamianie odpowiedzialności, szlachetności i poświęcenia przedstawicieli poprzednich pokoleń.

Teraz przyszedł czas na nasze działania...

Uwaga:

przedstawiony wykaz nie rości pretensji do komplementarnego przedstawienia wszystkich ważnych miejsc w Polsce; należy traktować go jako typologiczny i wymagający dopełnienia.

1. Miejsca mające walor narodowych imponderabiliów czyli *santo campo* – ośrodki o szczególnym znaczeniu i wyjątkowej roli w dziejach narodu i państwa polskiego

Warszawa – Grób Nieznanego Żołnierza czyli *Ołtarz Ojczyzny*, miejsce złożenia szczątków Nieznanego Żołnierza z pobojowiska lwowskiego; miejsce w każdym kraju – także w Polsce – otoczone jest kultem i powszechną czcią.

Kraków – Katedra na Wawelu (konfesja św. Stanisława – jednego z głównych patronów Polski); główny kościół królów i tych, co "królom byli równi" wraz z Zamkiem Wawelskim (rezydencją Jagiellonów i siedzibą władców Polski przez 6 wieków) stanowi w dziedzictwie narodowym miejsce wyjątkowe.

Gniezno – Katedra (konfesja św. Wojciecha); pierwsza polska kościelna metropolia wyrosła na relikwiach św. Wojciecha – patrona Polski, główna świątynia Prymasów Polski z wieloma pomnikami tysiącletnich dziejów chrześcijańskiej Polski.

Jasna Góra – zespół obronno-klasztorny paulinów (zwłaszcza kaplica Królowej Korony Polskiej oraz Arsenał, Archiwum, Muzeum, liczne pomniki i inne upamiętnienia). Miejsce odegrało w dziejach narodu polskiego niezwykle rolę i do dziś stanowi centrum duchowe.

Wilno (ob. Litwa) – Ostra Brama z kaplicą MB Ostrobramskiej; obok Jasnej Góry drugie centrum duchowości.

Katyń (Rosja) – Cmentarz Wojenny zamordowanych przez NKWD w 1940 r. oficerów WP.

Rzym – Watykan – Bazylika św. Piotra: grób Jana Pawła Wielkiego.

2. Piastowski rodowód czyli w poszukiwaniu źródeł państwowości polskiej („Szlakiem Piastowskim”)

Gniezno – legendarne miejsce (por. „Kronika Wielkopolska”), gdzie praojciec-eponim Lech z braćmi ujrzał znak – orła w gnieździe. W mitologii słowiańskiej G. zajmuje centralne miejsce. Także najważniejszy ośrodek kultowy i religijny w Polsce na wzgórzu Lecha - sanktuarium św. Wojciecha, głównego patrona Polski

w prymasowskiej bazylice pw. Wniebowzięcia NMP (barokowa konfesja Patrona z relikwiarzem, drzwi ze scenami z życia św. Wojciecha), pomnik Bolesława Chrobrego.

Ostrów Lednicki (Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy) – wg najnowszych ustaleń: miejsce, gdzie Mieszko przyjął chrzest; ruiny palatium książęcego i kaplicy z odkrytym w 1990 r. basenem chrzcielniczy z IX w. (wyjątkowa rzadkość); najstarszy relikwiarz chrześcijańskiej architektury Polan.

Trzemeszno – zrekonstruowana (po zniszczeniach w 1945 r.) bazylika romańska z XII w. norbertanów (kanoników regularnych), sprowadzonych przez Bolesława Krzywoustego z Flandrii.

Trzebnica – kościół i opactwo cystersów fundacji Henryka Brodatego, sanktuarium św. Jadwigi Śląskiej, której kult upowszechnił się w Polsce, Czechach, na Węgrzech i w Niemczech.

Poznań – katedra św. Wojciecha w. (ze śladami wcześniejszych budowli sakralnych) ze Złotą Kaplicą (fundacja ze składek społeczeństwa polskiego trzech zaborów w XIX w.), w której jest mauzoleum pierwszych władców Polski – Mieszka I i Bolesława Chrobrego.

Mogilno (na Kujawach) – opactwo benedyktynów fundacji Bolesława Śmiałego z ok. 1065 r.

Strzelno k. Kruszwicy – rotunda św. Prokopa z 1160 r. oraz świątynia norbertanek pw. św. Trójcy.

Kruszwica – Mysia Wieża (pozostałość warowni z czasów Kazimierza Wielkiego, owiana legendą o Popielu i „myszach”) i romańska kolegiata pw. św. Piotra i Pawła z piaskowego i granitowego ciosu.

Mrówki (Wilczyn) - skansen archeologiczny grodu z XIII-XIV w. Zrekonstruowano pięcioboczną wieżę strażniczą, bramę, palisadę, półziemiankę, szałas rybackie i drewnianą kuźnię. Ekspozycja zabytków z prac wykopaliskowych.

Pobiedziska k. Poznania - skansen Miniatur – najznamienszych budowli (świątyń, pałaców, dworów i kamienic) leżących na Szlaku Piastowskim.

Biskupin - rekonstrukcja osady sprzed 2500 lat wraz z wałem drewniano-ziemnym, ostrokołem oraz kilkunastu – ze sponad stu – domowisk wzdłuż wykładanej palami ulicy. Miejsce odkryte w 1933 r.

Giecz – fundamenty rotundy i palatium książęcego z XI w.

Zawichost – kościół i klasztor klarysek.

Sandomierz – kościół i klasztor dominikanów z XIII w.

Wąchock – opactwo cystersów założone w 1172 r.

Pelplin – kościół i klasztor pocysterski ufundowany w 1276 r.

Gdańsk – Oliwa - katedra z sarkofagami książąt pomorskich, dawn. kościół i klasztor cystersów.

Gdańsk – bazylika mariacka i kościół św. Brygidy.

Kamień Pomorski – późnoromańska i wczesnogotycka katedra.

Lubiń – kościół św. Leonarda z XII w.

Tum pod Łęczycą – archikolegiata w Tumie jest jednym z najwspanialszych zabytków architektury romańskiej; tu prawdopodobnie z fundacji Bolesława Chrobrego i wsparciu św. Wojciecha powstało pierwsze opactwo benedyktynów w Polsce.

Czerwińsk – opactwo kanoników regularnych zbudowane w stylu romańskim z późniejszymi zmianami architektonicznymi.

Kraków – czakram na wzgórzu wawelskim (kaplica Gereona uznana za jedną z siedmiu energetycznych czakramów ziemi) budzi zainteresowanie tzw. nowych ruchów religijnych,

- kopiec Krakusa z VII w.,

- krypta św. Leonarda na Wawelu,

- kościół św. Andrzeja, romańska świątynia obronna (fundacja Sieciecha) jaka ocalała w czasie zniszczenia miasta przez Tatarów,

- Kościół pw. św. Stanisława na Skałce – wg tradycji miał tu zginąć bp. Stanisław ze Szczepanowa, późniejszy patron Polski, zamordowany przez rycerzy nasłanych przez Bolesława Śmiałego.

Inowłódz nad Pilicą – romański kościół św. Idziego w miejscu zespołu osadniczego z XI w.

Płock – katedra (drzwi płockie) oraz grobowiec Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego.

Czersk – rezydencja książąt mazowieckich z XIV w. (zachowały się mury obwodowe tej mazowieckiej twierdzy).

Cieszyn – rotunda św. Mikołaja z XI-XII w., jedyna romańska budowla na Śląsku, która przetrwała w niemal pierwotnym stanie.

Tyniec – klasztor benedyktynów założony przez Bolesława Śmiałego w 2. połowie XI w.

Brzeg n. Odrą - zamek książąt piastowskich z 2. połowy XII w., przebudowany w stylu renesansowym. Po zniszczeniach II wojny św. odrestaurowany (poza kompleksem zamkowym z krużgankami, wieżą Lwów i przejazdową wieżą bramną istnieje także kościół św. Jadwigi) mieści dziś Muzeum Piastów Śląskich.

3. Polska murowana Kazimierza Wielkiego

Międzyrzec - piastowska fortyfikacja Kazimierza Wielkiego, z której do dziś pozostały gotyckie mury.

Wiślica – gotycka kolegiata fundacji Kazimierza Wielkiego z tzw. płytą wiślicką, zabytkiem sztuki romańskiej z XII w.

Niepołomice – kościół gotycki fundacji Kazimierza Wielkiego (zamek myśliwski z czasów tegoż króla nie zachował się, istniejący pochodzi z lat panowania Zygmunta Augusta).

Pieskowa Skała – gotycki zamek z poł. XIV w. (oddział muzeum wawelskiego).

Kraków - Akademia Krakowska (Uniwersytet Jagielloński), uczelnia założona przez króla Kazimierza Wielkiego w 1364 r.,

– nagrobek króla Kazimierza na Wawelu.

Szlak Orlich Gniazd – warownie strzegące południowej flanki na granicy piastowskiej Polski (np. **Chęciny, Olsztyn k. Częstochowy, Będzin, Olkusz, Lelów, Czorsztyn, Niepołomice, Ojców, Krzepice, Korczyn**).

4. Polsko-krzyżackie zmagania o ujście Wisły

Płowce – głaz upamiętniający bitwę w 1331 r.

Grunwald k. Lubawy – miejsce największej bitwy średniowiecznej upamiętnione w 1960 r. pomnikiem projektu J. Badura na polu bitwy i 11 masztami ze znakami zwycięskich chorągwi, kopcem Jagiełły (w miejscu skąd król dowodził swoimi wojskami w pierwszej fazie bitwy) i Muzeum Grunwaldzkim.

Kraków – pomnik Grunwaldzki, wzniesiony z inicjatywy Ignacego Jana Paderewskiego w 500-lecie zwycięstwa nad krzyżakami.

Kraków - Wawel – grób św. Jadwigi i Władysława Jagiełły.

Warszawa – Muzeum Narodowe: obraz Jana Matejki *Bitwa pod Grunwaldem*,

- Muzeum Wojska Polskiego: obraz Wojciecha Kossaka *Grunwald*.

Brdów (Kujawy) – sanktuarium MB Zwycięskiej pod opieką oo. paulinów; wg tradycji cudowny obraz (ozdobiony koronami przez Jana Pawła II) był świadkiem bitwy grunwaldzkiej.

Niepołomice - w 1910 r. usypano tu kopiec na pamiątkę zwycięstwa grunwaldzkiego.

Malbork – Zamek krzyżacki oraz eksponowana tam kopia obrazu J. Matejki *Bitwa pod Grunwaldem*.

5. Wolni z wolnymi – równi z równymi. Fenomen polskiej tolerancji czyli śladami przybyszów i innych narodów tworzących Rzeczypospolitą

Kraków – Kazimierz (w l. 1335-1791 - enklawa prawno-administracyjna polskich Żydów) ze Starą Synagogą z XV w.

Tykocin – barokowa synagoga, druga co do wielkości w Polsce z 1642 r. z inskrypcjami starotestamentowymi w językach hebrajskim i aramejskim.

Sanok i Nowy Sącz - skansen Łemków (Rusnaków).

Hajnówka - Białoruskie Muzeum Etnograficzne.

Tarnów – w muzeum okręgowym prezentowana jest jedyna w świecie stała wystawa poświęcona Cyganom.

Lusławice nad Dunajcem – pomnik przywódcy arian Faustyna Socyna.

Suwałki – na cmentarzu prawosławnym znajduje się tzw. Kwatera Petlurowców (żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej pod wodzą atamana Semena Petlury z 1920 r. walczyli w sojuszu z WP przeciwko bolszewikom) internowanych w rejonie Białegostoku.

6. Pod znakiem Orła i Pogoni. Jagiellońska idea Rzeczypospolitej Narodów

Kraków - Wawel – grób św. Jadwigi i Władysława Jagiełły.

– dzwon Zygmunt ufundowany przez Zygmunta I Starego, z herbami Korony i Litwy, odlany z dział ruskich zdobytych pod Orszą.

Lublin – pomnik Unii Lubelskiej, wzniesiony w 1826 r. z inicjatywy Stanisława Staszica.

- Zamek lubelski, gdzie w 1569 r. możnowładcy koronni i litewscy przysięgali „na unię”, co oznaczało narodziny Rzeczypospolitej Obojga Narodów (zamek później zamieniono na więzienie). Przed zawarciem unii Sejm włączył ziemie ukraińskie do Korony. Na zamku (muzeum) eksponowany jest obraz Jana Matejki *Unia Lubelska*.

Wilno (dziś-Litwa) - jeden z najważniejszych ośrodków politycznych jak i naukowo-kulturalnych Rzeczypospolitej. Miasto będące centrum klasycyzmu

postaniśławowskiego, w świadomości narodowej stanowiące kolebkę romantyzmu polskiego. Liczne zabytki i miejsca pamięci narodowej.

Lwów (dziś Ukraina) – niegdyś obiekt zaciętych walk między Polakami, Litwinami i Tatarami(XIV w.), później miasto stanowiące ważny ośrodek polityczny, naukowy i kulturalny Rzeczypospolitej Narodów. XVI – XVIII w. będące okresem rozkwitu miasta pozostawiły swe ślady zwłaszcza w architekturze, a także rzeźbie. Liczne zabytki tworzą niepowtarzalną charakterystykę miasta, będącego mieszanką kultur: polskiej, ruskiej, ormiańskiej i żydowskiej. Miasto mające duże znaczenie w II Rzeczypospolitej.

Żółkiew (Nesebyr) (dziś Ukraina) – od XVI w. miasto, w którym znajdowała się jedna z największych gmin żydowskich w Rzeczypospolitej Narodów. Zabytki w znacznej części fundowane przez niegdysiejszych właścicieli m.in. Żółkiewskiego, Daniłowicza, Sobieskiego.

Kamieniec Podolski (dziś Ukraina) - jedna z najpotężniejszych i najważniejsza z twierdz Rzeczypospolitej. Broniała południowych rubieży Rzeczypospolitej przed najazdami Tatarów i Turków.

Żwaniec (dziś Ukraina) – miasto w pobliżu Chocimia, będące areną wielu działań wojskowych. Dzisiaj znajdują się tam ruiny zamku.

Stanisławów (Iwanofrankowsk) (dziś Ukraina) – w mieście znajdują się zabytki związane z kulturą i historią Rzeczypospolitej Narodów, m.in. zamek Potockich, kościół ormiański i trynitarzy oraz synagoga.

Grodno (dziś Białoruś) – miasto będące jednym z centrów politycznych Rzeczypospolitej. Odbywały się tu m.in. obrady co trzeciego sejmku Rzeczypospolitej, także sejm rozbiorowy 1793 r., tu nastąpiła abdykacja Stanisława Augusta Poniatowskiego. Liczne zabytki i miejsca kultu narodowego.

7. Rzeczypospolita - przedmurzem chrześcijańskiej Europy

Sandomierz – na wzgórzu w kolegiacie (ob. katedra) schronili się mieszkańcy miasta przed Tatarami w 1260 r. (w l. 1241, 1259 1278 – miasto było przez Tatarów zdobywane i ludność mordowana).

Lesienica – pole bitwy z Tatarami (1675 r.).

Warszawa – Łazienki – pomnik króla Jana III,

- Łazienki i pl. Marsz. J. Piłsudskiego – pomnik Józefa Piłsudskiego, zwycięskiego wodza w wojnie z bolszewikami w 1920 r. (liczne upamiętnienia w innych miejscowościach),

- Wilanów – rezydencja Sobieskich (muzeum),
- Figura M B Passawskiej – wotum za zwycięstwo pod Wiedniem.

Warszawa – w Muzeum Narodowym eksponowane są obrazy Jana Matejki *Batory pod Pskowem, Sobieski pod Wiedniem*; Witolda Piwnickiego *Bitwa pod Cecorą* Józefa Brandta *Bitwa pod Chocimiem, Odbicie jasyru*; Stanisława Chlebowskiego *Sobieski pod Wiedniem*.

Warka - Muzeum Kazimierza Pułaskiego(bohatera Polski i USA) obraz Józefa Chełmońskiego *Kazimierz Pułaski pod Częstochową*.

Kraków – Wawel – nagrobek króla Stefana Batorego.

Gdańsk – pomnik lwowski króla Jana III upamiętniający zwycięstwo wiedeńskie ustawiony na Targu Drzewnym.

Cieszanów w pow. lubaczowskim – pomnik wzniesiony w 200- setną rocznicę bitwy wiedeńskiej w miejscu zwycięskiej potyczki hetmana Sobieskiego z Tatarami.

Święty Krzyż – mauzoleum zwycięskiego wojewody ruskiego księcia Jeremiego Antoniego Wiśniowieckiego, potomka hetmana kozackiego Dymitra, bohatera walk z rebelią kozacką i ojca króla Michała Korybuta.

Warna (Bułgaria) – mauzoleum wraz z symbolicznym nagrobkiem Władysława Warneńczyka w miejscu bitwy zakończonej śmiercią z rąk Turków króla Polski i Węgier.

Trembowla (ob. Ukraina)– zamek z fortyfikacjami; broniony przez Annę Dorotę Frezen-Chrzanowską przed Turkami w 1675 r.

Zbaraż (ob. Ukraina) – zamek obroniony w 1649 r. (ks. Jeremi Wiśniowiecki) przed wojskami tatarsko-kozackimi.

Kamieniec Podolski nad Smotryczą (dziś Ukraina) – jedna z najpotężniejszych i najważniejszych z twierdz Rzeczypospolitej.

Okopy Świętej Trójcy (ob. Ukraina) – warownia polska w widłach Dniestru i Słucza; pełniła funkcję strażnicy południowych kresów Rzeczypospolitej do 1773 r.

Olesko – (ob. Ukraina) – twierdza Rzeczypospolitej nad Libercią (dopływem Styru).

Chocim (ob. Ukraina) – potężna twierdza nad Dniestrem, miejsce świetnych zwycięstw polskich nad Turkami (1621 i 1673).

Lwów (ob. Ukraina) – centrum kultury wielu narodów, jeden z najważniejszych ośrodków politycznych Rzeczypospolitej z wieloma instytucjami i licznymi zabytkami.

Żółkiew (ob., Ukraina) – zamek i kolegiata fundacji Żółkiewskich.

Wiedeń – Kahlenberg (Austria)– barokowa kaplica św. Józefa na wiedeńskim wzgórzu z herbami rodów polskich biorących udział w bitwie z Turkami w 1683 r.

8. Byliśmy pierwsi w Europie. Dziedzictwo Konstytucji 3 Maja.

Warszawa – Łazienki – głąz upamiętniający pierwszą konstytucję europejską,

- Zamek Królewski: obraz Jana Matejki *Uchwalenie Konstytucji 3 Maja*,
- Grób Nieznanego Żołnierza: znak Orderu *Virtuti Militari* i hasło na tablicach memoratywnych: ZIELEŃCE 1792 (bitwa w czasie wojny w obronie Konstytucji 3 Maja upamiętniona ustanowieniem Orderu *Virtuti Militari*.)

Lublin – pomnik upamiętniający Konstytucję 3 Maja,

- zamek, gdzie dostojnicy państwowi i kościelni Korony i Litwy oraz posłowie zaprzysięgli unię, kładąc tym samym podwaliny pod Rzeczypospolitą Obojga Narodów.

9. Żywią i bronią czyli pod Naczelnikiem Tadeuszem Kościuszką

Wrocław – Rotunda: *Panorama Racławicka* Jana Styki i Wojciecha Kossaka.

Racławice – pomnik na polu bitwy (uznanej za miejsce pamięci narodowej) i mogiły kosynierów z 1794 r.

Kraków – kopiec Kościuszki na Salwatorze i kaplica kosynierów z autentycznymi kosami i pikami kosynierów,

- płyta na Rynku w miejscu najsłynniejszej wojskowej przysięgi T. Kościuszki złożonej 24 III 1794 r.,
- pomnik Kościuszki przed wejściem na Wawel,
- grób Tadeusza Kościuszki w krypcie św. Leonarda.

Szczekociny – krzyże powstańcze i miejsca bitewne z Rosjanami i Prusakami.

Maciejowice – pomnik na polu bitwy, gdzie ciężko ranny Tadeusz Kościuszko znalazł się w niewoli rosyjskiej. Miejsce przeszło do tradycji jako klęska nadziei narodowych na uratowanie Rzeczypospolitej.

Kielce – grób Wojciecha Bartosa Głowackiego koło katedry.

Połaniec – dwór, gdzie Kościuszko podpisał Uniwersał Połaniecki oraz szanice obozu powstańczego.

Dubienka – kopiec Kościuszki i obelisk upamiętniający 1772 r. (oraz udział w walkach na tym terenie „berlingowskiej” 1 DP im. T. Kościuszki w 1944 r.).

Warszawa – pomnik płk. Jana Kilińskiego,

- Zamek Królewski: urna z sercem Naczelnika,

- Praga: krzyż przed cerkwią na pamiątkę ofiar rzezi Pragi.

Radoszyce - rynek i pomnik zakończenia insurekcji kościuszkowskiej.

10. Dał nam przykład Bonaparte. czyli Polacy pod Napoleońskimi orłami

Warszawa – pomnik ks. Józefa Poniatowskiego przed Pałacem Prezydenckim,

- Muzeum Narodowe: obrazy Januarego Suchodolskiego *Śmierć księcia Józefa Poniatowskiego pod Lipskiem i Bitwa pod Raszynem*.

Raszyn – grobla i miejsce bitwy oraz kapliczka i pomnik w miejscu śmierci płk Cypriana Godebskiego.

Kraków - Wawel – sarkofag księcia Józefa.

Struga k. Wałbrzycha – pomnik na Czerwonym Wzgórzu w miejscu zwycięskiej bitwy sił polsko-francuskich z wojskami pruskimi odniesionej 15.V.1807 r.

Pułtusk, Gołymin – miejsca napoleońskich bitew w 1806 r.

Tczew – miejsce bitwy gen. Jana Henryka Dąbrowskiego w 1807 r.

Modlin, Zamość, Gdańsk – twierdze bronione przez wojska Napoleona w 1813 r., obleżone przez Rosjan.

11. Nastęstwa Nocy Listopadowej. Szlakami oręza polskiego w latach 1830-1831

Warszawa – Łazienki – Podchorążówka z tablicami upamiętniającymi sprzysiężenie podchorążych i pomnik por. Piotra Wysockiego oraz pomnik króla Jana III, skąd rozpoczęli insurekcję podchorążowie,

- Arsenał – jeden z pierwszych celów insurekcji podchorążych; zdobycie zbrojowni pozwoliło uzbroić lud Warszawy i podsycić powstanie listopadowe; Kamień w parku Krasińskich w miejscu starcia podchorążych z kozakami w noc listopadową,

- Olszynka Grochowska – pomnik-mauzoleum oraz pamiątkowe kamienie w miejscu bitwy. W pobliżu poboju tablice pamiątkowe upamiętniające bohaterstwo Polaków,

- Kościółek na Woli św. Wawrzyńca, gdzie reduty bronił legendarny gen. Józef Sowiński – wg legendy miał zostać przeбит bagnetem przy ołtarzu (na ścianach kościoła ślady po rosyjskich kulach),

- park na Woli z pomnikiem gen. Sowińskiego,

- głaz upamiętniający obrońców na terenie Reduty Ordona u zbiegu ulic Mszczonowskiej i Włochowskiej,

- kościół wotywny na Grochowie (pl. Szembeka) wzniesiony ku czci żołnierzy polskich walczących pod Grochowem,

- pomnik płk Jana Kilińskiego na Starym Mieście.

Iganie - pomnik (wzniesiony w setną rocznicę) upamiętniający żołnierzy polskich poległych w bitwie 10 IV 1831 r. dowodzonej przez gen. Ignacego Prądzyńskiego. Piękną kartę zapisał w niej artylerzysta ppłk Józefa Bema.

Stoczek Łukowski – w 161 rocznicę bitwy z Rosjanami odsłonięto pomnik gen. Józefa Dwernickiego, dowódcy korpusu jazdy, który odniósł tu (14 II 1831) świetne zwycięstwo.

Zakroczym – klasztor oo. kapucynów (tablica w refektarzu upamiętniająca ostatnie posiedzenie Sejmu Polskiego).

Kapciamieście (Kopciowo) (ob. Litwa) – pomnik i grób Emilii Plater.

Justianowice (ob. Litwa) – dwór, w którym zmarła Emilia Plater.

12. Polskie ślady powiewu *Wiosny Ludów*

Chochołów w pow. nowotarskim – pomnik wzniesiony w centrum wsi upamiętniający tzw. poruseństwo – powstanie narodowe górali z 21 II 1846 r. pod wodzą ks. Leopolda Kmietowicza i organisty Jana Kantego Andrusikiewicza, Dembowskiego.

Mosina – miejsce proklamowania Rzeczypospolitej Polskiej 3 Maja 1848 r.

Miłosław w Poznańskim – miasto było ważnym punktem powstańczym i stoczono tu jeden z największych bojów. Na cmentarzu mogiły z 1848 r. kosynierów-powstańców gen. Mierosławskiego z figurą św. Wawrzyńca, patrona męczenników. Na budynku bazaru tablica pamiątkowa dokumentująca walki z Prusakami w 1848 r.

Sokołowo k. Wrześni – 8-metrowy kopiec ziemny i kamienny obelisk (ze skrzyżowanym lemieszem i szablą) upamiętniający ostatnią bitwę poznańskiej „Wiosny Ludów” z napisem: *Poległym pod Wrześnią 2 V 1848 r.*

Tarnów - mauzoleum gen. J. Bema bohatera Polski, Węgier, Austrii, Turcji.

Budapeszt (Węgry) – pomnik gen. Józefa Bema (Ojczulka Bema), który dowodził w 1848-49 r. powstańcami węgierskimi próbującymi wyrwać się spod panowania Habsburgów.

13. Powstańczym szlakiem insurekcji 1863 r.

Warszawa – Krzyż Traugutta na Stokach Cytadeli w miejscu stracenia 5 członków Rządu Narodowego,

- X Pawilon w Cytadeli Warszawskiej, gdzie usytuowano carskie więzienie i przetrzymywani byli patrioci polscy,
- Brama Straceń w Cytadeli,
- Krzyż i kwatery powstańców styczniowych na Powązkach,
- Krakowskie Przedmieście, w miejscu zamachu na gen.-gub. Berga tablica upamiętniająca zniszczenie w ślepym odwecie m.in. fortepianu Chopina,
- cmentarz powązkowski – kwatery powstańcza z krzyżem i herbem trójdzielny Rzeczypospolitej.

Puszcza Kampinoska - Zaborów Leśny (Budy Zaborowskie)– mogiła powstańców.

Gruszki - sosna powstańcza, na której wieszano insurgentów, szlak „Dzieci Warszawy” z Wawrzyszewa do Zaborowa.

Kodeń – kamień z datą Nocy Styczniowej 1863 r. i mogiła powstańców na cmentarzu katolickim.

Wola Cyrusowa k. Brzezin w woj. łódzkim – pomnik „Chłopom bojownikom o Niepodległość” upamiętniający bitwę z 4 IX 1863 r.

Szczebrzeszyn (woj. lubelskie) – na cmentarzu mogiła zbiorowa powstańców 1863/64.

Korytnica – mogiła powstańcza upamiętniona przez posadowienie głazu z tablicą ku czci insurgentów z oddziału płk. Marcina Borelowskiego „Lelewela”, poległych 10.VI.1863 r. w bitwie pod Korytnicą.

Bolimów – sformowany oddział Władysława Stroynowskiego walczył w pobliżu (w Budach Bolimowskich) z Rosjanami 7.II.1863 r. Na miejscu bitwy (k. Mogił – 5 km od Bolimowa) zwanym uroczyskiem Stroynowskiego znajduje się pomnik i tablica poświęcone poległym powstańcom.

Czerna k. Krzeszowic – klasztor karmelitów bosych a jednocześnie sanktuarium maryjne (kult MB Szkaplerznej) i relikwie (trumna ze szczątkami) św. Rafała Józefa Kalinowskiego, „męczennika narodowej sprawy”, insurgeny 1863 r. i następnie zakonnik.

14. Strajk szkolny i zryw 1905 r.

Warszawa – Plac Grzybowski – schody. miejsce demonstracji patriotycznej z 13.11.1904r. i bitwy z policją i wojskiem carskim,

- Cytadela – Groby Okrzei, Barona i Montwiłł-Mireckiego.

Łowicz – tablica na dwn. Gimnazjum rosyjskim, gdzie miał miejsce strajk szkolny, w którym uczestniczyli m. in. bracia Starzyńscy [w innych miastach na wielu budynkach szkół, które brały udział w strajku szkolnym 1905 r., są dziś upamiętnienia].

Łódź – pomnik i miejsca barykad; muzeum walk z 1905 r.

15. Szlakiem czynu niepodległościowego 1914 – 1918

Kraków – **Oleandry** – Muzeum Czynu Niepodległościowego,

- Kopiec Piłsudskiego na Sowińcu,

- Cmentarz Rakowicki z kwaterą legionową.

Michałowice - miejsce przekroczenia (6 VIII 1914 r.) kordonu rozbiorowego między Rosją a Austrią (Galicją).

Laski – cmentarz wojenny m.in. legionistów 1 pp LP.

Bydlin – jw.

Jastków k. Lublina – pomnik legionistów (1, 4 i 7 pp) na Cmentarzu Legionowym. Największe straty w bitwie pod Jastkowem (31.VII – 2.VIII.1915 r.) poniósł 4 pp leg. Pomnik z 1931 r.

Łowczówek – cmentarz legionowy w rejonie bitwy.

Krzywopłaty – jw.

Limanowa (w Beskidzie Wyspowym, w woj. małopolskim) – Legiony Polskie pod dowództwem Józefa Piłsudskiego toczyły w dniach 4-7 XII 1914 r. walki z Rosjanami. W pobliżu na stokach wzgórza Jabłoniec i na stoku wzgórza Golców znajdują się cmentarze wojenne.

Nowy Korczyn k. Opatowa – pomnik J. Piłsudskiego w miejscu toczonych walk legionowych (16-21 IX 1914 r.), gdzie powstrzymano przeprawę wojsk rosyjskich przez Wisłę.

Warszawa Powązki wojskowe – Kwatera Legionistów

Stanisławów (Iwanofrankowsk – ob. Ukraina) – Krechowce

(pole bitwy z 1917 r.).

Czerniowce (ob. Ukraina) - (m.in. pole bitwy pod Rarańczą z 1916 i 1918 r.).

Nadwórna i Przełęcz Karpackie (ob. Ukraina) - miejsca walk II Brygady.

Kostiuchnowka (ob. Ukraina – 90 km od Kowla) – Polski Lasek i Bracka Mogiła na Polskim Cmentarzu Wojennym upamiętniające walki legionistów. Obecnie

zrekonstruowano w okolicach Kostiuchnowki sześć z ośmiu wzniesionych w okresie międzywojennym Słupów Pamięci.

16. 1918 - odzyskana Niepodległość

Warszawa – Grób Nieznanego Żołnierza,

- pomnik J. Piłsudskiego na pl. Piłsudskiego,
- pomnik W. Witosa przy pl. 3 Krzyży,
- pomnik R. Dmowskiego na pl. Na Rozdrożu,
- pomnik I. Paderewskiego w Łazienkach,
- pomnik gen. J. Dowbor-Muśnickiego w al. Jerozolimskich (Muzeum WP),
- pomnik Czynu Zbrojnego Polonii Amerykańskiej na pl. Grunwaldzkim,
- pomnik POW przed Zachętą,
- katedra św. Jana – epitafia w nawie I Witos, Korfanty, Dmowski, Paderewski, Piłsudski i inne groby w podziemiach (miejsca spoczynku prezydentów RP G. Narutowicza, St. Wojciechowskiego i Ignacego Mościckiego),
- Powązki (cm. wojsk) – Kopiec Dowborczyków,

Kraków - Wawel – Krypta Srebrnych Dzwonów i sarkofag marsz. J. Piłsudskiego,

- kościół św. Agnieszki z sarkofagiem gen. Józefa Hallera.

Przemyśl – pomnik Orląt Przemyskich nad Sanem upamiętnia walki o Przemyśl i Małopolskę Wschodnią z Ukraińcami.

Puck – pomnik upamiętniający dokonane przez gen. J. Hallera 10.II.1920 r. zaślubiny z morzem i powrotu do Macierzy Pomorza Gdańskiego. Poza platynowym pierścieniem rzuconym do Bałtyku w dno morza wbito słup z okolicznościowym napisem.

Inowrocław – pomnik powstańców kujawskich z 1918 r.

Góra Św. Anny (k. Opola) z pomnikiem Czynu Powstańczego z 1921 r. (21-27.V. i 4-6.VI.1921 r.), gdzie podczas III powstania śląskiego miała miejsce największa bitwa z Niemcami. Wprawdzie szczyt został zdobyty, ale dla Polaków pomnik dłuta X. Dunikowskiego jest upamiętnieniem zaciętych walk i heroizmu powstańców. (Znajduje się tam też sanktuarium w barokowym klasztorze franciszkanów z XVIII w. wraz z figurą Św. Anny z XV w.).

Mysłowice – na cmentarzu kwatery poległych w trzech powstaniach śląskich.

Tychy – miejsce walk w I Powstaniu Śląskim 17 VIII 1919 r.

Od 1958 r. istnieje - upamiętniający czyn POW i tyszan - pomnik Powstańca Śląskiego.

Poznań – pomnik Powstania Wielkopolskiego.

Sejny – pomnik POW, Powstania Sejneńskiego i Czynu Niepodległościowego Ziemi Sejneńskiej.

Lwów – walki polsko-ukraińskie w 1918 r. o miasto „zawsze wierne”.

17. Przełomowy rok 1920

Warszawa – pomnik ks. mjr. Ignacego Skorupki (rzeźba A. Renesa) przed katedrą praską, skąd 1. batalion 236 pp Armii Ochotniczej (młodzież akademicka i gimnazjalna) wyruszył do walki pod Ossowem, gdzie 14 VIII 1920 r. poległ w ataku na pozycje bolszewickie,

- Powązki cm. wojsk. - Kolumna Zwycięstwa 1920 r. i kwatery żołnierzy z 1920 r.

Łódź – pomnik ks. Ignacego Skorupki przed katedrą katolicką (ks. Skorupka był wikariuszem w Łodzi).

Ossów – kaplica i pomnik na poboju, gdzie w walce z bolszewikami 14.VIII.1920 r. poległ ks. Ignacy Skorupka.

Wólka Radzyńska – miejsce śmierci por. Stefana Pogonowskiego (pośmiertnie kapitana), bohatera obrony stolicy w 1920 r. i symbol poświęcenia żołnierskiego z bolszewickim najazdem.

Radzymin – cmentarz z kwaterami żołnierzy WP z 1920 r.

Włocławek – pomnik obrońców przed nawałą bolszewicką.

Toruń – pomnik obrońców.

Sejny – pomnik POW, Powstania Sejneńskiego i Czynu Niepodległościowego Ziemi Sejneńskiej (z batalią niemiecką).

Pułtusk – w 1920 r. wielu mieszkańców ochotniczo zaciągnęło się do WP, co poświadczają liczne upamiętnienia (tablice z listami poległych) oraz zbiorowa mogiła-kurhan na cmentarzu komunalnym żołnierzy poległych pod Pułtuskim.

Płock – miasto za bohaterską obronę w 1920 r. otrzymało Krzyż Walecznych a do legendy przeszły „Orlęta płockie”; pomniki i inne upamiętnienia świadczą o żywej pamięci tamtych wydarzeń.

Komarów k. Zamościa – największa bitwa kawalerii w XX w. między konnicą Budionnego i 1 Dyw. Kaw. płk Juliusza Rómmla uderzeniową konnicy bolszewickiej. Na polu bitwy wzniesiono pomnik jazdy polskiej.

Żurominek - pomnik na cmentarzu „Niezanego Żołnierza poległego w 1920 r. w walce o Polskę”.

Berżniki k. Sejn – pomnik Bitwy Niemeńskiej na cmentarzu z kwaterą wojskową żołnierzy z 1920 r.

Zadwórze k. Lwowa (ob. Ukraina) – kopiec z pomnikiem upamiętniające „Termopile Polskie”, gdzie batalion Zajączkowskiego do ostatniego naboju bronił się przed bolszewikami (Budionnym). Polegli niemal wszyscy, ale uratowali Lwów.

Loreto (Włochy) – bazylika Della S. Casa, w Kaplicy Polskiej witraż przedstawiający zwycięstwo WP w bitwie warszawskiej w 1920 r.

18. 1 IX 1939 r. - Wrześniowy heroizm

Gdańsk – Westerplatte – miejsce 7-dniowej walki załogi Wojskowej Składnicy Tranzytowej (ruiny z koszar i wartownie można oglądać); walka miała duże znaczenie moralne i propagandowe; w uznaniu męstwa załoga Westerplatte została odznaczona w 1939 r. orderem *Virtuti Militari*. U wejścia do portu wzniesiony został monumentalny obelisk upamiętniający walkę żołnierzy polskich w 1939 r. w obronie polskiego Wybrzeża,

- Poczta Polska – jedna z nielicznych instytucji polskich w Wolnym Mieście Gdańsku, zaatakowana przez Niemców 1 IX 1939 r. Załoga poddała się po wielogodzinnej walce po podpaleniu budynku. Obrońcy poczty zostali rozstrzelani. Obiekt częściowo zamieniony w muzeum, zaś heroiczna walka pocztowców upamiętniona pomnikiem.

Hel – Rejon Umocniony Hel bronił się w 1939 r. do 2 X i za tę walkę uhonorowany został *Krzyżem Virtuti Militari*. Obecnie umocnienia helskie udostępnione są do zwiedzania.

Walewice (w pow. łowickim) – pomnik 17 pułk uł. Z Wielkopolskiej BK gen. Abrahama (izba pamięci w szkole) upamiętniający walki z 9-10 IX 1939 r.

Mława (Ziemia Zawkrzańska) – pomnik-mauzoleum Obrońcom Mławy – Żołnierzom Armii „Modlin” upamiętniający zaciekle walki z 1939 r.

Lubliniec – pomnik Obrońców Ziemi Górnoląskiej.

Brochów k. Sochaczewa – gotycko-renesansowy kościół obronny z licznymi epitafiami (m.in. miejsce chrztu Fryderyka Chopina) i miejsce śmierci gen. St. Grzmot-Skotnickiego we IX.1939 r. Podówczas miejsce ciężkich walk o przeprawę przez Bzurę Armii „Poznań” i „Pomorze” i przedarcie się sił polskich do Puszczy Kampinoskiej.

Sochaczew - Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą upamiętnia walki Armii „Poznań” i „Pomorze” nad Bzurą we IX.1939 r.

Granica w Puszczy Kampinoskiej – cmentarz wojskowy z 1939 Laski, Kampinos, Babice, Kiełpin – jw.

Kutno – miasto stanowiło podstawę wyjściową do polskich działań operacyjnych nad Bzurą (Armie „Poznań” i „Pomorze”) od 9 do 20 IX 1939 r. W mieście istnieje Muzeum Bitwy nad Bzurą.

Łęczycza – duży cmentarz i pomnik żołnierzy wrześniowych.

Mokra k. Kłobucka (Wyżyna Wieluńska) – największa bitwa kawalerii polskiej z niemieckimi jednostkami pancernymi (4 Dyw. Panc.), w której straciły one ok. 120 pojazdów, w tym wiele czołgów. Na polu bitwy wznosi się pomnik chwały, woli walki i poświęcenia żołnierskiego a na cmentarzu - pomnik i mogiła żołnierzy polskich.

Różan – dla upamiętnienia walk wrześniowych stoczonych przez SGO „Narew” (41 DP) w rejonie miasta wyniesiono replikę pomnika mławskiego i obelisk ku czci obrońców Różan.

Wizna nad Narwią – 8-10 IX 1939 r. reduta „Wizna” dowodzona przez kpt. Władysława Raginisa stawiała dzielnie opór pancernym oddziałom Wehrmachtu. Schron dowodzenia nie poddał się, a kpt. Raginis popełnił samobójstwo. Schron bojowy kpt. Wł. Raginisa jest dziś upamiętniony.

Wola Gułowska nad Czarną k. Żelechowa – miejsce ostatniej bitwy SGO „Polesie” gen. Franciszka Kleeberga. Obecnie jest tam Muzeum Czynu Bojowego Kleeberczyków oraz kościół z tablicami pamiątkowymi – Sanktuarium Matki Bożej „Patronki Żołnierzy Września”.

Węgierska Górka – obrona 1-3.IX.1939 r., 5 schronów bojowych.

Warszawa – 9 XI 1939 r. Naczelnny Wódz w dowód uznania dla postawy mieszkańców nadał miastu Krzyż Orderu Wojennego Virtuti Militari.

- pomnik przy ul. Opaczewskiej – wrześniowej reducie, jaka pierwsza zatrzymała czołgi niemieckie we IX 1939 r.,

Cmentarz powązkowski wojskowy - kwatery żołnierzy WP z 1939 r., groby generałów: Bołtucia, Włada, Kutrzeby,

Cmentarz cywilny - w kwaterze 139 mogiła marszałka Edwarda Smigłego-Rydza.

Komarno – Buczały k. Lwowa (Ukraina) – pomnik-nagrobek na mogile ponad 100 kobiet i dzieci z rodzin wojskowych 70 pp w Pleszewie (Wielkopolska) ewakuowanych i pod Lwowem (na stacji Buczały) poległych od bomb niemieckich samolotów.

19. 17 IX 1939 r. – Pamięć o zbrodniczym ciosie w plecy

Wytyczne k. Włodawy w woj. lubelskim – żołnierze KOP w rejonie Wytyczna toczyli walki z Sowiecami; dziś jest tam kopiec upamiętniający ofiary KOP-u w 1939 r.

Warszawa - Muranów: pomnik Poległym i Pomordowanym na Wschodzie, upamiętniający ofiary agresji sowieckiej z 17 IX 1939 r. popełnione czynem ciągłym przez cały czas okupacji i dominacji komunistycznej,

– **Żoliborz** – pomnik *W hołdzie Osadnikom Wojskowym Kresów Wschodnich*, którzy walczyli o wolność Polski w latach 1914-1920, a następnie we IX.1939 r. walczyli w więzieniach, łagrach i miejscach kaźni. W obronie granic wielu poniosło śmierć w walkach i w sowieckich łagrach.

Husynne k. Hrubieszowa – cmentarz wojenny żołnierzy poległych i pomordowanych przez Sowieców w 1939 r.

Lwów (ob. Ukraina) – pomnik poległych żołnierzy WP w rejonie Zboisk.

Grodno (ob. Białoruś) – za bohaterską obronę miasta przed Sowiecami miasto miało otrzymać Krzyż Orderu Wojennego *Virtuti Militari*, co dotąd nie zostało zrealizowane.

20. Żołnierz polski na frontach II wojny światowej (1939-1945)

Warszawa – pomnik bitwy o Monte Cassino k. Arsenалу,

- pomnik Lotników (al. Wielkopolskie) Tablica na gmachu wojskowym upamiętniająca wysiłek kryptologów polskich („Enigma”) przy pl. J. Piłsudskiego.

Studzianki Pancerne – mauzoleum upamiętniające poległych w 1944 r. żołnierzy 1 AWP i 1 BPanc. oraz żołnierzy sowieckich.

Zgorzelec – cmentarz żołnierzy 2 AWP.

Kołobrzeg – pomnik zaślubin z morzem w 1945 r. (z 1963 r.) i muzeum Oręża Polskiego oraz cmentarz wojskowy poległych w szturmie twierdzy Kołobrzeg w III.1945 r.

Wałcz – Muzeum Ziemi Wałeckiej eksponuje walki z 1945 r. związane z przełamaniem Wału Pomorskiego oraz częściowo udostępniony do zwiedzania zespół niemieckich żelbetowych fortyfikacji (odległy ok.2 km).

Narwik (Norwegia) – pomnik upamiętniający czyn polskich marynarzy i żołnierzy Samodzielnej Brygady Podhalańskiej.

Paryż (Francja) – na pl. Varsovie pomnik ku czci Polaków walczących we Francji.

Tobruk (Libia) – pomnik i cmentarz polskich żołnierzy Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich.

Monte Cassino (Włochy) – cmentarz polski żołnierzy 2. Korpusu i pomniki na polu walki.

Bolonia (Włochy) – cmentarz polski.

Loreto (Włochy) – cmentarz polski walczących o Ankonę.

Breda (Holandia) – cmentarz i muzeum polskich żołnierzy 1. Dywizji Panc. gen. St. Maczka.

Londyn (Anglia) – kościół św. Andrzeja Boboli – wota PSZ na Zachodzie i losu Polaków na Wschodzie.

Northolt (Anglia) – pomnik i cmentarz lotników polskich.

Langanniere (Francja) - cmentarz walczących w Normandii w 1944 r. z mogiłami polskich żołnierzy.

Lenino (Białoruś) – mauzoleum i cmentarz żołnierzy 1 DP im. T. Kościuszki.

21. Walczący Naród – Polskie Państwo Podziemne i Armia Krajowa

Warszawa – pomnik Polskiego Państwa Podziemnego – Armii Krajowej przed Sejmem,

- pomnik gen. „Grotą” Roweckiego,
- kamień w miejscu zamachu na Kutschere (al. Ujazdowskie),
- kamień pod Arsenalem upamiętniający akcję odbicia więźniów (przede wszystkim „Rudego” - Jana Bytnara) przez Szare Szeregi.

Anielin – kurhan mjr. Hubala upamiętniający walki oddziału wydzielonego WP w 1939 r. i 1940 r. nad Pilicą.

Wykus – uroczysko w Górach Świętokrzyskich (k. Wąchocka),

– kapliczka w miejscu koncentracji oddziałów partyzanckich Świętokrzyskiego Zgrupowania AK i walk z niemieckimi obławami. Wykus stał się miejscem corocznych – w VI - spotkań kombatantów AK.

Wąchock – pomnik „Ponurego” – Jana Piwnika i krypta ze szczątkami mjr. „Ponurego” w klasztorze cystersów. W klasztorze znajduje się także muzeum upamiętniające walki partyzanckie z 1863 r. Mariana Langiewicza i Dionizego Czachowskiego oraz z 1939-40 boje mjr. „Hubala”, jak również partyzantkę akowską mjr. „Ponurego” i por. „Nurta” (Eugeniusza Kaszyńskiego).

Osuchy nad Tanwią w Lasach Janowskich– upamiętnienie walk partyzanckich (cmentarz i pomnik) w Puszczy Solskiej i lasach janowskich (Zamojszczyzna) w VI.1944 r.

Sieczychy – płyta w miejscu akcji „As” wykonanej przez Szare Szeregi na strażnicę Grenzschtzu 20 VIII 1943 r. i miejscu śmierci por. Tadeusza Zawadzkiego „Zośki”.

Myszniec (Kurpie) – pomnik żołnierzy NSZ.

Zimny Dół – uroczysko w Lasach Chojnowskich k. Piaseczna z pomnikiem Narodowego Czynu Zbrojnego *Agger Contumacium* (Szaniec Nieugiętych) NSZ (w miejscu walki kompanii NSZ z Niemcami stoczonej 25 VIII 1944 r.).

Dynaburg (Łotwa) – pomnik żołnierzy „Wachlarza” AK.

Surkonty (ob. Białoruś) – miejsce walki i śmierci ppłk. Macieja Kalenkiewicza i jego żołnierzy upamiętnia dziś pomnik AK-owców poległych w walce z NKWD.

22. Pamięć Powstania Warszawskiego

Warszawa – Muzeum Powstania Warszawskiego,

- pomnik Powstania Warszawskiego na pl. Krasińskich,
- pomnik Małego Powstańca na murach Starego Miasta,
- cmentarz wolski,
- cmentarz powązkowski (wojsk.),
- liczne upamiętnienia w kościołach, w miejscach barykad i działań powstańczych oddziałów oraz miejscach zroszonych krwią.

23. Śladami kaźni narodu polskiego

Warszawa - Cytadela Warszawska – X Pawilon i Brama Straceń,

- Powązki (Dolinka Katyńska) – pomniki poświęcone ofiarom zbrodni katyńskiej,

- Pomnik Poległym i Pomordowanym na Wschodzie (ofiar agresji sowieckiej z 17.IX.1939 r. i zbrodni komunistycznych popełnionych czynem ciągłym),
- pomnik Ofiar Terroru Stalinowskiego przy kościele św. Katarzyny na Służewiu,
- tablica ofiar reżimu komunistycznego na murze więzienia przy ul. Rakowieckiej,
- gmach dawn. Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego – ob. Ministerstwo Sprawiedliwości w al. Ujazdowskich,
- al. Szucha – upamiętnienie ofiar zamęczonych w siedzibie gestapo,
- Pawiak – miejsce martyrologii Polaków,
- Katedra Polowa WP – Kaplica Katyńska i pomnik Chrystus Wszystkich Zaginionych M. Biskupskiego,
- pomnik Bohaterów Getta upamiętniający walkę Żydów w getcie warszawskim w 1943 r.,
- pomnik na Umschlagplazu, skąd Niemcy wywozili Żydów z okupowanej Warszawy do ośrodków eksterminacji,
- pomnik ofiar Wołynia, upamiętniający ofiary ludobójstwa na Wołyniu od 1943 r. dokonane przez UPA (przy trasie AK).

Białystok – pomnik Sybiraka.

Olsztyn – pomnik Sybiraka przy kościele św. Józefa.

Wronki – komunistyczne więzienie dla politycznych tj. represjonowanych za działalność niepodległościową i antykomunistyczną.

Zamość – Rotunda Zamojska – miejsce eksterminacji obywateli polskich przez hitlerowskie Niemcy.

Lublin – KL Majdanek i Zamek Lubelski – miejsca eksterminacji Polaków, Żydów, Cyganów i innych narodów w czasach okupacji niemieckiej; w latach okupacji sowieckiej i terroru komunistycznego obóz na Majdanku pełnił funkcję obozu zbiorczego (przed wywiezieniem na Syberię) dla żołnierzy AK a Zamek był miejscem eksterminacji polskich niepodległościowców.

Oświęcim – KL Auschwitz-Birkenau – niemiecki obóz koncentracyjny i zagłady w latach 1940-1945.

Sztutowo – KL Stutthof – jw.

Treblinka – niemiecki obóz śmierci i miejsce zagłady Żydów.

Sobibór – jw.

Piaśnica – miejsca masowych egzekucji dokonane przez Niemców, miejsce pamięci narodowej.

Palmiry k. Warszawy (Kampinos) – jw. Cmentarz Wojskowy

Toruń – Fort VII - miejsce eksterminacji Polaków w czasie okupacji niemieckiej.

Poznań – Fort VII zamieniony w latach 1939-44 w więzienie gestapo i obóz przejściowy, skąd wywożono więzionych Polaków do okolicznych lasów, gdzie dokonywano masowych egzekucji. W samym forcie dokonywano także wiele morderstw. Obiekt upamiętniony i uznany za miejsce martyrologii Polaków.

Michniów k. Suchedniowa (Góry Świętokrzyskie) – pomnik upamiętniający ofiary dwóch niemieckich pacyfikacji z 1943 r. w odwecie za wspieranie partyzantów por. Jana Piwnika „Ponurego”. Na mogile ofiar pacyfikacji wzniesiono pomnik.

Leżajsk – miejsce w wąwozie upamiętniające egzekucję 43 Mieszkańców.

Dąbrowa k. Ciepelowa (na tablicach Grobu Nieznanego Żołnierza upamiętniono właśnie Ciepelów) w pow. Lubaczowskim – miejsce zbrodni Wehrmachtu 8.IX.1939 r. na żołnierzach WP (74 pp 7 DP) za upartą obronę przed wojskami niemieckimi (15 pp 29 Dyw. Zmot). Gdy brakło amunicji żołnierze polscy poddali się, ale w odwecie Niemcy (Wehrmacht) zamordowali ok. 300 polskich jeńców.

Podgaje – pomnik upamiętniający bestialsko zamordowanych (żywcem spalonych) 31.I.1945 r. przez Niemców 32 żołnierzy 1 DP, którzy dostali się do niewoli niemieckiej w trakcie walk na Wale Pomorskim.

Dobiegniew – pomnik i muzeum polskich jeńców wojennych.

Łambinowice na Opolszczyźnie – w miejscu zespołu obozów jenieckich i obozów przejściowych w różnych okresach wzniesiono monumentalny Pomnik Martyrologii Jeńców Wojennych oraz także Muzeum.

Kryłów k. Hrubieszowa – pomnik na skarpie nad Bugiem dla upamiętnienia Polaków pomordowanych przez Ukraińców.

Wrocław – cmentarz Osobowicki, pomnik ofiar represji stalinowskich i mogiły ofiar zbrodni komunistycznych.

Grodziec k. Opola – sanktuarium Matki Bożej Sybiraków; obraz związany z mieszkańcami parafii w Biłce Szlacheckiej (tereny RP zabrane w 1945 r.), który proboszcz (późn. bp) W. Urban przywiózł był z Kresów. Byli sybiracy obrali sobie za patronkę MB Biłeczko-Grodziecką.

Kraków – Krzyż Katyński obok kościoła św. Idziego, pod Wawelem.

Katyń (k. Smoleńska w Rosji) – Polski Cmentarz Wojenny w miejscu mordu i pogrzebania oficerów polskich (zbrodnia sowieckiego NKWD z 1940 r.)

Charków – Ukraina – już.

Miednoje (k. Tweru w Rosji) – Polski Cmentarz Wojenny, na którym spoczywa ok. 6.300 ofiar Zbrodni Katyńskiej, głównie funkcjonariuszy Policji Państwowej i Policji Województwa Śląskiego.

Wilno – Ponary – pomnik na miejscu egzekucji wileńskich Polaków i Żydów.

Huta Pieniacka (dwn. pow. Brody, woj. lwowskie – ob. Ukraina) mogiła ok. 1000 Polaków (od niemowląt po starców) bestialsko zamordowanych 28.II.1944 r. przez pododdziały 14 Dywizji SS-Galizien i grupy UPA oraz okoliczną ludność ukraińską. Miejsce zbrodni upamiętnia dziś pomnik z nazwiskami ok. 450 ofiar (nie udało się ustalić imiennego wykazu wszystkich ofiar).

Dachau – KL Dachau – niemiecki obóz koncentracyjny, gdzie dokonywano eksterminacji m.in. obywateli polskich (szczególnie duchowieństwa).

Londyn (W. Brytania) – kościół św. Andrzeja Boboli, gdzie znajduje się rzeźba Matki Bożej Zwycięskiej z Kozielska, wykonanej w 1941 r. w sowieckim obozie w Kozielsku. Obraz, ukrywany przed NKWD-zistami, przeszedł szlak bojowy armii gen Andersa jako obraz polowy.

24. Opór wobec komunistycznego zniewolenia

Ryki – pomnik żołnierzy „drugiej konspiracji” i ofiar represji komunistycznej.

Zakopane – pomnik upamiętniający głośnego partyzanta podhalańskiego Józefa Kurasia „Ognia” i jego walkę z komunistycznym reżimem.

Łowicz – 8 III 1945 r. oddział Szarych Szeregów odbił z więzienia UB w bezkrwawej akcji ok. 70 więźniów politycznych, w tym żołnierzy AK i SzSz. Na budynku dawnego więzienia tablica upamiętniająca akcję.

Poznań – pomnik powstania robotniczego z 28-30 VI 1956 r., gdy strajk generalny i demonstracje zostały spacyfikowane przez siły bezpieczeństwa i wojsko; zginęło ponad 70 osób, prawie 700 aresztowano.

Radom – pomnik upamiętniający protest społeczny w 1976 r.

Lublin – tablica upamiętniająca strajki robotnicze w VII.1980 r.

Osmola (pow. Bielsk Podlaski) – na cmentarzu znajdują się groby partyzantów 5. Brygady Wileńskiej poległych w walce z okupacyjnymi wojskami sowieckimi (NKWD) w 1945 r.

Borychów (pow. Sokołów Podlaski) – pomnik partyzantów oddziału kpt. Kazimierza Kamieńskiego „Huzara” poległych 30 IX 1950 r. w walce z UB i KBW.

Warszawa - Powązki wojskowe grób płk Ryszarda Kuklińskiego.

Budapeszt – 1956 r.; wydarzenia na Węgrzech były wspierane czynnie i biernie przez społeczeństwo polskie a wielu Polaków uważało za swoje powstanie węgierskie.

25. Solidarność – model bezkrwawej rewolucji antykomunistycznej i tworzenia społeczeństwa obywatelskiego

Gdańsk – pomnik „3 krzyży” upamiętniający zamordowanych przez milicję i wojsko stoczniovców w 1970 r. oraz stała ekspozycja „Solidarność”,

- kościół św. Brygidy.

Warszawa – kościół żoliborski św. Stanisława Kostki i grób ks. Jerzego Popiełuszki.

Gdynia – pomnik stoczniovców przy bramie Stoczni Gdyńskiej,

- pomnik przed siedzibą władz miejskich upamiętniający ofiary grudnia 1970 r.

Szczecin – pomnik stoczniovców – ofiar grudnia 1970 r.

Radom – pomnik upamiętniający protest społeczny w 1976 r.

Katowice – kopalnia „Wujek” – pomnik upamiętniający zbrodnię „stanu wojennego” – militarnej pacyfikacji strajku „Solidarności” i śmierci 8 górników zastrzelonych przez milicję.

26. Sanktuaria

Jasna Góra – główny ośrodek kultu maryjnego w Polsce (drugi po Lourdes centrum mariologiczne). W zabytkowym paulińskim zespole architektonicznym z kaplicą Matki Bożej, bazyliką i krużgankowym Wieczernikiem. Ikonę zwaną „Czarną Madonną” na Jasnej Górze złożył książę Władysław Opolczyk (obraz wcześniej był w Konstantynopolu, potem na zamku w Bełzie na Rusi).

Ludźmierz – sanktuarium MB Ludźmierskiej Królowej Podhala (Podhalańskiej Gaździny), gdzie kultem otaczana jest gotycka figura Matki Bożej z Dzieciątkiem.

Święta Lipka k. Reszla – kult obrazu MB w ołtarzu głównym z ok. 1640 r. Od 1525 r. pielgrzymowaniu tu było zabronione pod karą śmierci (przez blisko 100 lat peregrynowano tylko nocą).

Kalwaria Zebrzydowska k. Wadowic – ze słynnymi w Wielkim Tygodniu Misteriami Męki Pańskiej. Zespół zabytkowy liczy poza bazyliką MB Anielskiej i klasztorem bernardynów, także 40 kaplic kalwaryjskich.

Kalwaria Paclawska k. Dobromila na Podgórzu – sanktuarium Męki Pańskiej i Matki Bożej Kalwaryjskiej obejmujące obok barokowego kościoła także 42 kaplice oraz 42 stacje. Miejsce kultowe łacinników i grekokatolików

Czerwińsk nad Wisłą – sanktuarium MB Pocieszenia, Pani Mazowska; ośrodek pozostaje pod opieką salezjanów. Znajduje się tu również izba pamięci po kard. Augustynie Hlondzie, Prymasie Polski.

Kalwaria Wejherowska – 26 kaplic zbudowano na trzech wzniesieniach jako realizacja ślubu uczynionego przez starostę malborskiego Jakuba Wejhera i ośrodek misyjny w otoczeniu protestanckim. Kalwarię ci ostatni uznali jako przejaw pogwałcenia wolności religijnej i przez długi czas była ona obiektem sporów wyznaniowych; mimo wielu przeszkód ruch pielgrzymkowy rozszerzał się.

Piekary Śląskie – sanktuarium z cudownym obrazem MB Piekarskiej odegrał wielką rolę w zachowaniu polskości i katolickości Górnego Śląska. Pielgrzymowali tu król Jan III Sobieski i marsz. Piłsudski. Dziś w najbardziej charakterystycznej pielgrzymce przychodzą mężczyźni.

Góra Św. Anny - ośrodek pielgrzymkowy na Śląsku Opolskim z kultem św. Anny Samotrzeciej oraz tradycjami kalwaryjskimi (Kalwaria składa się z 3 kościołów i 37 kaplic).

Gierzwałd k. Olsztyna – „Warmińska Częstochowa” z kultem Pani Ziemi Warmińskiej pod opieką kanoników regularnych laterańskich.

Kalisz – sanktuarium św. Józefa (obraz św. Rodziny) wraz z kaplicą Męczeństwa i Wdzięczności, ufundowana przez księży-więźniów obozu koncentracyjnego w Dachau.

Święta Górka k. Gostynia - klasztor filipinów.

Górka Klasztorna k. Łobżenicy - sanktuarium maryjne.

Licheń – sanktuarium maryjne Bolesnej Królowej Polski z Orłem na piersi (zwane „Częstochową Północy”), kościół św. Doroty, kamienna Golgota oraz największa w Polsce bazylika.

Kodeń nad Bugiem w pow. Białskim – sanktuarium maryjne Królowej Podlasia (kult obrazu z VII w. przywiezionego, a ściślej wykradzionego - przez Mikołaja Sapiechę z Rzymu w 1631 r.).

Rokitno k. Międzyrzecza – sanktuarium maryjne z obrazem MB Cierpliwie Słuchającej, do której rycerstwo polskie w Gołębiewie w 1672 r. dodało wotum w postaci białego orła z macicy perłowej oraz napisem: *De Domine pacem diebus nostris*. Wotum

umieszczone na sukience stało się potem – w czasie zaborów - symbolem nadziei na odzyskanie wolnej ojczyzny.

Kraków – Łagiewniki – najmłodsze miejsce kultowe związane z św. s. Faustyną Kowalską i szerzonym przez nią nabożeństwem do Miłosierdzia Bożego.

Grabarka (tzw. Częstochowa prawosławia) – wg tradycji w 1710 r. schronili się tu mieszkańcy przed zarazą a ratunkiem była woda z cudownego źródła. Mieści się tu jedyny żeński klasztor prawosławny w Polsce. Pielgrzymi przynoszą tu krzyże pokutne, stąd inna nazwa: „góra sześciu tysięcy krzyży”.

Hajnówka – cerkiew św. Trójcy (największa świątynia prawosławna w Polsce).

Wigry – klasztor pokamedulski z XVII w. z eremami opasany murami.

Sejny – sanktuarium MB Sejneńskiej w tamtejszej bazylice. Obiektem kultu jest rzeźba typu „Madonn szafkowych”, która zasłynęła przez wieki cudami i do dziś peregrynują do Niej Polacy i Litwini.

Św. Krzyż (lub Łysa Góra) – klasztor benedyktynów z kaplicą Oleśnickich (XVII w.) z przechowywanymi relikwiami Krzyża Świętego. Klasztor spełniał rolę carskiego więzienia karnego (także było ono w latach II RP).

Wieliczka – kaplica św. Kingi w największej (i najstarszej na świecie) kopalni soli.

Bohoniki (nad granicą z Białorusią) – drewniany meczet wzniesiony na planie kwadratu (obok cmentarz muzułmański), miejsce odwiedzane przez islamitów.

Niepokalanów – ośrodek kultu maryjnego i św. Maksymiliana M. Kolbego w klasztorze franciszkanów założonym w 1927 r.

Warszawa – szczególny kult otacza obraz MB Łaskawej – Patronki Stolicy (dar papieża Innocentego X dla króla Jana Kazimierza) w kościele jezuitów na Starym Mieście oraz obraz MB Różańcowej w kaplicy dominikanów (przywieziony z Żółkwi).

Wola Gułowska – sanktuarium MB Patronki Żołnierzy Września w miejscu ostatniej bitwy gen F. Kleeberga w kampanii polskiej 1939 r.

Szymanów - > Jazłowiec.

Wrocław (Ostrów Tumski) - > Mariampol.

Lubaczów - > Lwów.

Jazłowiec (ob. Ukraina) – od 1883 r. figura MB znajdowała się w klasztorze ss. niepokalanek; jej kult upowszechnili ułani, którzy pod Jazłowcem w lipcu 1919 r. toczyli walki. Ufając, że było to Jej zwycięstwo przyjęli nazwę 14 Pułku Ułanów

Jazłowieckich a Biała Pani stała się ich Patronką. W 1946 r. marmurową figurę z zakonnkami przeniesiono do **Szymanowa k. Niepokalanowa**.

Lwów (ob. Ukraina) – katedra łacińska z obrazem MB Łaskawej, przed którą król Jan Kazimierz 1 kwietnia 1656 r. złożył śluby proklamując Maryję Królową Korony Polskiej. Obraz w 1946 r. trafił do Krakowa a od 1974 r. umieszczony został w ołtarzu głównym prokatedry w **Lubaczowie**.

Mariampol na Podolu (ob. Ukraina) – twierdza kresowa z czczonym tam cudownym wizerunkiem MB zwaną Hetmańską lub Zwycięską. Hetman wielki koronny i wojewoda ruski Stanisław Jabłonowski ikonę zabierał „w pole” – m.in. pod Chocim i Wiedeń. Od zwycięstw Sobieskiego nad Turczyńcem wizerunek na obrazie nazwano „Zwycięską”. Z polskimi uchodźcami obraz przywędrował do **Wrocławia na Ostrów Tumski**.

Wilno (ob. Litwa) - Ostra Brama z wizerunkiem MB Miłosierdzia, obok Jasnej Góry najświętsze miejsce kultowe i pielgrzymkowe dawnej Rzeczypospolitej.

Londyn (W. Brytania) – kościół św. Andrzeja Boboli, gdzie znajduje się rzeźba Matki Bożej Zwycięskiej z Kozielska, wykonanej w 1941 r. w sowieckim obozie w Kozielsku. Obraz ukrywany przed NKWD-zistami, przeszedł szlak bojowy armii gen Andersa jako obraz polowy.

27. Muzea wybitnych Polaków z uwzględnieniem poszczególnych regionów (np.)

Oblęgorek – Muzeum Henryka Sienkiewicza.

Śmiełów (Zerków) – Pałac w Śmiełowie – Muzeum Adama Mickiewicza.

Russów – Muzeum Marii Dąbrowskiej.

Romanów – Muzeum Józefa Ignacego Kraszewskiego.

Czarnolas – Muzeum Jana Kochanowskiego (dwn. dworek Jabłonowskich).

Zakopane – Muzeum Stanisława Witkiewicza, Kornela Makuszyńskiego.

Jana Kasprowicza, Karola Szymanowskiego.

Nowy Wiśnicz – Muzeum Jana Matejki.

Kraków - Muzeum Jana Matejki.

Wadowice – rodzinna miejscowość Karola Wojtyły; muzeum papieskie Dom Rodzinny Jana Pawła II.

Kraków – Dom Arcybiskupów ze słynnym „oknem papieskim” przy ul. Franciszkańskiej, skąd przemawiał Jan Paweł II.

Zuzela – miejsce urodzenia kard. Stefana Wyszyńskiego, Prymasa Polski zwanego Prymasem Tysiąclecia; inne miejsca: **Rywałd, Stoczek Warmiński, Prudnik i Komańcza**, gdzie Prymas był uwięziony.

Warszawa – katedra św. Jana, gdzie znajduje się kaplica grobowa Prymasa Tysiąclecia.

27. Muzea oraz centra historii i kultury ogólnonarodowej i regionalnej

Opinogóra (rezydencja Krasińskich) – Muzeum Romantyzmu i Muzeum Hymnu Narodowego.

Warszawa - Pałac Prezydencki (dwn. pałac Koniecpolskich i Radziwiłłów) – rezydencja głowy państwa.

Warszawa – Belweder,

- Muzeum WP

Białystok – Muzeum Wojska.

Gdynia – Muzeum Marynarki Wojennej.

Modlin – odpowiednik francuskiej twierdzy Verdun. Fortyfikacje z okresu napoleońskiego, carskiego i II Rzeczypospolitej. Twierdza odegrała znaczącą rolę w dziejach wojskowych Polski i Europy. W 1939 r. stanowiła istotny element obronny Armii „Warszawa”. Dziś stanowi wyjątkowy „skansen” sztuki fortyfikacyjnej.

28. Wybrane przykłady polskiej myśli technicznej i sukcesu gospodarczego

Warszawa – Muzeum Techniki.

Staropolski Okręg Przemysłowy – w rejonie Gór Świętokrzyskich; dziś jeszcze funkcjonujące zakłady w Kielcach, Końskich, Stąporkowie, Skarżysku, Ostrowiu Świętokrzyskim, Kunowie, Ćmielowie.

Łódź – modelowy przykład sukcesu okresu XIX-wiecznego kapitalizmu na „ziemi obiecanej” – dawna manufaktura i fabryka Poznańskiego, dziś Muzeum miasta Łodzi i zespół handlowo-usługowo-kulturowy; zespół rezydencyjno-fabryczny „Księży Młyn”, - ul. Piotrkowska – kompleks architektury historycznej, secesyjnej i eklektycznej

Centralny Okręg Przemysłowy – okręg przemysłowy II Rzeczypospolitej w tzw. trójkącie bezpieczeństwa (woj. pd. lubelskie, wsch. kieleckie, wsch. krakowskie i zach. lwowskie) z ośrodkiem centralnym w Sandomierzu, budowany z inicjatywy E. Kwiatkowskiego; najważniejsze zespoły przemysłowe w Stalowej Woli, Dębicy, Mielcu, Niedomicach, Mościskach, Rzeszowie, Rożnowie.

Gdynia – nowoczesny portowy zespół urbanistyczny wraz z portem pełnomorskim; miasto powstało w latach 20-tych i było polskim „oknem na świat” w okresie II Rzeczypospolitej.

Zduny k. Łowicza – most na Słudwi; pierwszy spawany most w Europie.

Kanał Augustowski z 1840 r. łączący Biebrzę (dorzecze Wisły) z Czarną Hańczą (dorzecze Niemna) – projekt gen. Ignacego Prądzyńskiego.

29. Główne ośrodki intelektualne

Akademia Krakowska – Uniwersytet Jagielloński – najstarsza uczelnia polska, założona przez Kazimierza III Wielkiego.

Akademia Zamojska – szkoła wyższa o 3 wydziałach od 1594 r., założona przez Jana Zamoyskiego, kształciła młodzież do pełnienia obowiązków w życiu publicznym.

Szkoła Rycerska – Akademia Szlachecka Korpusu Kadetów – pierwsza w Rzeczypospolitej szkoła państwowa, założona w 1765 r. przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, komendantem był A. K. Czartoryski.

Collegium Hosianum w Braniewie – dawn. szkoła jezuicka o wysokim poziomie kształcenia, później gimnazjum pruskie.

Akademia Lubrańskiego w Poznaniu – szkoła średnia humanistyczna z kursami wyższymi z teologii i prawa, założona przez bp. J. Lubrańskiego, ośrodek kultury humanistycznej.

Akademia Rakowska – główna szkoła Braci Polskich, założona w 1603 r. (działała do 1638 r. w Rakowie, ośrodek tolerancji i wychowania obywatelskiego).

Akademia Chełmińska w Chełmnie – gimnazjum akademickie (pod opieką Akademii Krakowskiej).

Płock - Małachowianka – najstarsza w Polsce szkoła średnia, założona w 1180 r.

Królewski Uniwersytet Warszawski - Szkoła Główna Warszawska - Uniwersytet im. Józefa Piłsudskiego (UW) – uczelnia powstała w 1816 r.

Katolicki Uniwersytet Lubelski im. JP II – kościelna uczelnia wyższa w Lublinie, od 1918 r.

Akademia Wileńska - Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie – uczelnia od 1579 r. powstała z kolegium jezuickiego.

Akademia Lwowska - Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie (dawn. kolegium jezuickie).

Liceum Krzemienieckie – Gimnazjum Wołyńskie (ob. Ukraina).

30. Najważniejsze nekropolie

Kraków – Wawel – miejsce spoczynku królów i tych, co byli „królom równi” (największych osobistości polskiej historii i kultury),

- **Skalka** – miejsce spoczynku zasłużonych dla państwa, narodu i kultury,

- **Cmentarz Rakowicki** .

Warszawa – Powązki (cmentarz cywilny i wojskowy),

- **Katedra Św. Jana - Warszawa** – mauzoleum książąt mazowieckich wraz grobami dostojników politycznych (m.in. trzech prezydentów – G. Narutowicza, S. Wojciechowskiego i I. Mościckiego - i wybitnych literatów – H. Sienkiewicz - w podziemiach) oraz sarkofagiem Prymasa Tysiąclecia w kaplicy; w nawach liczne epitafia najważniejszych osobistości życia publicznego; przez długi okres była świątynia Prymasów Polski.

Wilno – Rossa – najbardziej znany cmentarz wileński, na którym spoczywają szczątki wybitnych Polaków (Maria Konopnicka, Joachim Lelewel, płk Justyn Narbutt, Maria z Billewiczów Piłsudska, Adam Piłsudski) z Górka Literacką (miejsce pochówku wielu pisarzy, artystów i uczonych USB – m.in. rzeźbiarza i architekta Antoniego Wiwulskiego). Do starego cmentarza przylega cmentarz żołnierski (z 1919, 1920, 1939 i 1944) z Mauzoleum Matki i Serca Syna.

Cmentarz o szczególnym znaczeniu dla kultury polskiej.

Lwów – Cmentarz Orląt – panteon chwały polskiego oręża z okresu 1918-1920 upamiętniający lata zmagania o niepodległość Polski i miasta „zawsze wiernego” w rejonie Lwowa. Z tej nekropolii wzięto szczątki bezimiennego żołnierza, poległego w obronie Ojczyzny, które złożono w Grobie Nieznanego Żołnierza w Warszawie.

Bibliografia selektywna

Przedstawione niżej propozycje tytułów dotyczą przede wszystkim wybranych nowszych przewodników turystycznych, map, jakie mogą być pomocne przy układaniu tras podróży i niejednokrotnie zawierać szereg potrzebnych informacji źródłowych i typowo turystycznych. Inne tytuły o walorach leksykonów historycznych pozwolą samodzielnie dokonać wyboru i opisu trasy.

* * *

Aftanazy Roman, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 1-11, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991-1997.

Bocheński J., Zawadzki J., *Polska. Nowy podział terytorialny. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1999.

Brykowski Ryszard, *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej*, Warszawa 1995.

Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990.

Dzieje oręża polskiego na tablicach Grobu Nieznanego Żołnierza zapisane, pod red. Wiesława J. Wysockiego, Warszawa 2001.

Gąsowski Tomasz, Ronikier Jerzy, Wróbel Piotr, Zblewski Zdzisław, *Bitwy polskie. Leksykon*, Kraków 2000.

Glinka T., Piasecki M., *Cuda Polski. Najpiękniejsze miejsca*, Poznań 1999.

Guerquin Bohdan, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984.

Ilustrowany Atlas Polski. Nasza Ojczyzna, mapy, informacje, krajobrazy, Warszawa 2005.

Jackowski Antoni, *Pielgrzymki i turystyka religijna w Polsce*, Warszawa 1991.

Kaczmarek T. i U., *Ilustrowana geografia Polski*, Poznań 1998.

Kanon krajoznawczy Polski, red. W. Łęcki, PTTK, Warszawa 2005.

Kolbuszewski J., *Kresy*, Wrocław 1995.

Korbal Rafał, *Słynne bitwy w historii Polski*, Poznań 1994.

Kresy. Polska niezwykła. Turystyczny atlas samochodowy, Demart, Warszawa 2006.

Kronika Polski, red. Klimaszewska Z., Warszawa 2000.

Kronika powstań polskich 1794-1944, red. Duraczyński E., Warszawa 1994.

Mapa krajoznawcza Polski – przyroda, historia, kultura; plansza 1000 lat historii państwa polskiego; plansza Wydarzenia, postacie i dzieła – 1000 lat historii kultury polskiej; plansza i płyta CD Polski Hymn Narodowy, Meridian, Szczecin 2007.

Mapa Skarby kultury i Skarby przyrody, Demart i PWN, Warszawa 2004.

Miejsca święte. Leksykon, red. Pasek Z., Kraków 1997.

Miejsca święte Rzeczypospolitej. Leksykon, red. Jackowski A., Kraków 1998.

Obrzędy chronione w Polsce. Protected areas In Poland, mapa Instytutu Ochrony Środowiska, Warszawa 2001.

Odziemkowski Janusz, Leksykon bitew polskich 1914-1921, Pruszków 1998.

Odziemkowski Janusz, Leksykon wojny polsko-rosyjskiej 1919-1920, Warszawa 2005.

Olejnik Karol, Historia Wojska Polskiego, Poznań 1999.

Oppman Edmund, Wodzowie Polski: Szlakami chwały oręża polskiego, wyd. 3, Warszawa 1938.

Podhorodecki Leszek, Sławne bitwy Polaków, Warszawa 1997.

Podhorodecki Leszek, Sławni hetmani Rzeczypospolitej, Warszawa 1994.

Polska. Atlas krajoznawczy z przewodnikiem, red. Starzewski M., Warszawa-Wrocław 1996.

Polska. Mapa turystyczna, PPWK im. Eugeniusza Romera S.A, Warszawa 1999.

Polska jest fajna. Turystyczny atlas samochodowy, Demart, Warszawa 2006.

Polska 123 wycieczki samochodowe Przewodnik, Copernicus-PPWK im. Eugeniusza Romera S.A, Warszawa 2006.

Polska. Mapa zamków, Polskie Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych im. Eugeniusza Romera S.A, wyd. 3 Warszawa 2003. por: www.ppwk.pl.

Polska. Przewodnik >Wiedzy i Życia<, Warszawa 2001.

Przewodnik po Polsce, red. Malik K., Raciborska M., Warszawa 1996.

Szot A., Przewodnik pielgrzymkowy po Polsce, Toruń 1993.